

Három új versbeszédmód a háború utáni Nyugat korában

1. Szabó Lőrinc

1. Szabó Lőrinc, mint ismeretes, verseihez utólag keletkezéskörülményi, érzelmi, gondolati, esztétikai hosszabb-rövidebb kommentárt fűzött. Óriási terméséből alig van két-három tucatra való olyan verse, amelynél ezt nem tette. Egyesek esetében azonban a három kommentárfajta közül csak egyiket vagy másikat illesztette a vershez, mintegy felénél azonban mind a hármat. Hasonlóképpen járt el köteteivel is. Egyeseknél itt is hosszabb, másoknál rövidebb bevezető- s zárószót illesztett, nyilván a végső összkiadás számára.

Ezekkel a kommentárokkal, bármennyire tőle származzanak is, kivált a keletkezés körülményeit s személyi vonatkozásait, de ítéleteivel is óvatosan kell bánni, hiszen maga is jó néhányszor bizonytalanságot, vaglyagosságot említ majd egyik, majd a másik tekintetében. Mert az érzelmi, a gondolati s az esztétikai megítélést illetően azt számba kell venni, hogy ezek az ítéletek, még ha közülük sokan lélekből, érzületből előbb keletkeztek is, mégis a pálya végén fogalmazódtak meg. Néha hevenyészett jellegűen, másoknál meglehetősen fogalmi, formai, hangoltságai pontossággal.

Ha a költő eszme- és gondolatvilágát kívánjuk vizsgálni, saját esztétikai minősítéseitől akkor sem tekinthetünk el. Hiszen, amely vers átütő művészi erejű, annál a gondolat, az érzelm, az élmény is nyilván erőteljesebb, állandósultabb, érleltebb, alakítottabb volt, még ha öntudatlanul is. Azaz azok a kommentárok vehetők leginkább számba, amelyeknél mindhárom tekintetben bizonyosságát, elégedettségét, tetszését, sőt, „büszkeségét” is nyilvánítja a szerző.

Nem csupán az 1932-es *Te meg a világ* című kötet előszavában, hanem már az ezt előző, 1926-os, *A Sátán Műremekei* című bevezetőjében is jelzi, hogy ez a 932-es kötet az, amelyet művészi s szemléleti tekintetben egyaránt teljesen vállal, visszamenőleg is. Így hát mind szemléleti, mind esztétikai vonatkozásban is, ha korábbi gyűjteményei távolról sem csupán előkészületek ehhez, mégis itt kell, kivált szemléletének s alkotásformáinak érett s végig vállalt, bár közben változáson is átment karakterét s minőségét keresni s felmutatni. Mert bizonyos árnyalás, sőt, határozott módosulás további köteteiben, kivált a két utolsóban, a *Huszonhatodik év* s a *Tücsökzene* címűben is bőven felmutatható, de a szemléleti alapozás legfőbb elemei, összetevői jelentős részben már itt megtalálhatók.

2. Már a kötet címadásában érzékelhető a korábbi, expresszionisztikusan hangzatos, antitradicionálisan kihívó címeivel szemben (*Föld, erdő, isten; A Sátán Műremekei*) fogalmi-nyelvi pontosságra, lényegiségre, mondat- és szóbiztonságra törekvése. A fokozott jelentésérzékeltetés már a címben s annak kötőszó-megválasztásában megragadható. Az *Értelmező szótár* meglehetősen hanyagul, a meg kötőszót egyenlősíti az és-sel. Holott az előbbi szorosabban, rokonítóbban egybetartó a semleges felsorolásszerű előbbinél. De nagy jelentésbeli súlya van az önmagát tárgyiasítón távolító, szemléltető második személynek is. Voltaképpen a „te” itt az elme, az értelem, az lelki, szellemi, tárgyi élettapasztalat jegyében látott és vizsgált „én”, amely egyszer szigorúan a beszélő individuális egyéniségét, életét, létét, világszemléletét jelenti mintegy kívülről, második személyként szemlélve, másszor az emberre való tágitását, általánosítását is. Azaz egyszerre magával s magáról való beszéd, s ugyanakkor szokottan dialektikus beszéd is, a mintegy kívülről szemlélt önmagával, s az emberrel.

Bevezetőjében azt mondja: „Ez a kötetem az első, amelyet már érett műként vállalhatok. Magam is éreztem, tudtam, hogy milyen folyamat, változás, érés megy végbe bennem [...]. Barátaim, de nemcsak ők, hanem vetélytársaim is mind dicsérőleg nyilatkoztak erről a kötetéről, gratuláltak komolyságához, tartalmi és formai kifejezésmódjához.” (I, 229, 97.)*

Hallhatni, hogy ennél a költőnél nemhogy a *Weöres-féle* zeneiség, de a hazai líránál szokásosnak, szinte elvártnak tekintett muzikalitás kevésbé van meg, s némileg értelmezős prózabeszéd hangzatisága jellemző reá. Nem úgy ugyan, mint *Illyésre*, akinél a gondolatfonás s így a gondolatfolyam s vele a versbeszédszöveg, amelyet gyakran gondolatjeles vagy éppen zárójeles közbevetések és alárendelően fejtegető benyomású mondatszövevények alkotnak és tagolnak, s a jól proporcionált, hol higgadt, hol szenvedélyes előadói beszéd hangzatához közelítenek. Hanem tiszta, világos, erős tagolású, biztos osztású, *nagy hangsúlynyomatékú retorizáltság* jellemez. S *oly dialogicitás*, amelynek egyik, *kérdő vagy ellentétes állító felét* csak néha tömören vagy töredékesen, velejére szűkítve láthatjuk.

Származhat ez a *benyomás* abból is, amit kommentárjaiban meglehetősen gyakran maga is említ, hol némi sajnálkozással, hol egyszerű megállapítással, s itt-ott enyhe büszkeséggel: nagyon kicsi a közismertségű és közelfogadottságú magyaros verstípus, a hagyományos, a megszokott magyar szakaszképletű verse. Annál inkább kedveli a nehezen kivihető ütemezésű, hangzatfajtájú szonettet s még inkább a maga alkotta, szonetrokonságú s bonyolított sor- és szakaszformákat, rímképleteket s az egymásba átnyúló strófameneteket. Ami rendkívül nagy világirodalmi líraismeretével s gazdag s többnyire kitűnő fordítói tevékenységével is kapcsolatban állhatott.

*Végig a Kabdebó Lóránt által gondozott kétkötetes, összes verseit tartalmazó gyűjteményből idézünk, amely éppúgy, mint tanulmányai is, sok segítséget nyújtottak.

3. Ha az előző kötetében (s köteteiben is) *a szociális háborgás és lázongás* adja alaphangját, itt ez ugyan nem enyészik egészen el, de társul az élet, a lét kiiktathatatlan s kivédhetetlen kérdésségével, bajaival, kényszerűségeivel. Amelyek viszont, bár jóval kevésbé határozott arculattal, már előbbi köteteiben is mutatkoztak. E kötet második, (bár elsőül is tekinthető versében, mivel az első igazában Mikes Lajos tragikus hirtelenségű halálára írt búcsúztató), jól mutatkozik e kettős elem egyesülése, s a második elem előretörése. Kommentárjában meg is említi, hogy az *ekkor még pártos József Attilának* nagyon tetszett a vers, ám zárásának fatalisztikus-pesszimizisztikus jövőlátásával történet-felfogásával, lezárásával nem értett egyet.

Ez a vers – *Célok és hasznok között* – a kötet és a szerző e korszakára egyaránt jellemzőnek, sőt reprezentatívnak mondható. Rába György kitűnő kismonográfiájában meggyőzően mutatott rá Russell filozófiájának a költőre gyakorolt rendkívül erős hatására. Ide kell azonban venni egyrészt *Schopenhauer*, másrészt *Stirner* kisebb terű, rövidebb időtartamú, de nem kevésbé erős s bizonyos elemeiben végig ható sugalmait. Az elsőt annál is inkább, mert annak valóban klasszikus tömörségű és pontosságú előadásmódját, de művészi-nyelvi, elsősorban költői megjelenítést illető nézeteit a most éppen „megtagadott” (valójában azonban továbbra is erősen ható) mestere, Babits is alapvető fontosságúnak és pontosságúnak vélte a két utolsó század polgári művészetét illetően. Maga a verscím is rendkívül jellemző: egyszerre köt vissza előbbi kötetéhez s mutat ennek és a következőknek élmény- és gondolatvilágára éppúgy, mint – ahogy maga mondja – „*visszaklasszicizálódás*”-ra is. *Célok és hasznok között*: akár ökonómiai tárgyú cím is lehetne. S a leírás egyszerre expresszionisztikus szólamemlékű, de klasszikus verselés fegyelműen, ugyanakkor egyedi gondolatszekvenciásan építkezik. Az elsőre vonatkozóan elég a bevezető versszakra utalnunk:

Forgunk, mint műhelyben a gépek,
mint malomban a kő, kopunk,
s jön végül, bármibe fogunk,
jön a revolver, Duna, méreg.

A „*visszaklasszicizálódásra*” utal a hangtanilag is majdnem pontos jambikusság, amely ha néha kiesik is, a versbeszéd nagy vivőereje szinte észrevétlenné teszi. S hozzá a pontos 9–8–8–9-es sorfajta s az a–b–b–a képletű következetesen kitartott rímelhelyezés. A verskezdet expresszionisztikus szemlélettel jól egybeolvadnak: az anyag, a külvilág tényei létezésének, s a róluk való érzéki, empirikus tapasztalatnak látása s egyedül helyesnek vélt racionális felfogása és feldolgozása voltaképp a russelli filozófiának is alapja. *A denotációról* szóló korai esszéjében lényegében ezt a felfogást alapozza meg. Szabó Lőrinc azonban bármennyire ezt tartja lehetségesnek és elfogadhatónak, nem mindig örömmel veszi ezt. S itt vegyül materializmusához Schopenhauer pesszimizmusa.

Gonosz bölcsesség ez, de béke,
és az kell. Kétségbeesés,
undor, de béke mégis, és
vak változás hazard reménye.

Kimerülten, forogva-kopva,
éltem s élek majd, mint a gép,
míg rám nem csukja börtönét
az idő valamelyik odva,

és az se fáj már a szívemnek,
barátaim, fiatalok,
hogy előbb-utóbb, valahogy,
mint én, ti is mind tönkrementek.

Ugyanakkor büszke is erre a tudására és ennek vállalni képes voltára. *Arany* című verse, melyet „legkedvesebb verseim egyikének” is mond, s amely, mint megjegyzi, „feleségemnek is szól”, ezt a nyilván erőnek tartott magatartást mutatja föl. *Materializmus* című versében, amely nem mentes ismétlésekkel telített túlbeszélésektől, ezt kérdi központi, kihívó hangsúllyal: „Barátaim, hogy tudjak hinni másban, / mint az anyagban? Egyetlen valóság / az anyag s nincs több oly igazi jószág, / mint az övé, ki minden pillanatban / milliószor megalázza magát / hűtlen fiáért, kinek neve lélek.”

S ha az előző vers kommentárjában arra a kihívásra volt büszke, hogy benn egy közismert egyetemi tanár, egyházi férfi s államtitkár (Kornis Gyula) előtt vallotta materializmusát, a következőt (*Évek*) viszont azért tartja fontosnak, mert „egyik első jele a Babitstól megtörtént... függetlenedésemnek”. Megint újabb formai kísérlet is: egy éjszakai autótú egy-egy sorral jelzett négy fázisa közti gondolatát mondja el, hogy a záró sorban világszemléleti, magatartásbeli, az ember teremtette világosság diadalával végezze: „mert már csak mi világítunk magunknak.” Ezt a keretességet ő a *realitás és a jelképiség* sikerült, „a kor valóságához illő” ötvözetének vélte. Olyannyira, hogy ez a fajta kapcsolás majd később is gyakran előfordul nála. Külön figyelmet érdemel a cím: előző kötetének inkább szociális töprengése még jelen van benne, de immár az antropologikus, az önalakító etika teleologikus irányába mutat. S hogy mennyire felfogása szerint való etikus-értékes ember építése felé fordul, a már említett *Arany* című versének önarcképe magáról szólva így beszél: „örök tisztza lényemet / nem fogja soha semmi rozsdá” s materializmusában megképzett szimbóluma matéria: arany.

S hogy valóban az önkifejező önteremtés vágyának eksztázisában élt, mutatja, hogy *A belső végtelenben* című verséhez fűzött hosszú kommentárja valóságos hallelujával kezdődik és végződik: „Ez már igen! Rendkívül szeretem, rendkívül sok titkomat rejtettem bele [...]. Én ezt a verset egészen különlegesen nagyon, igaznak és precíznek gondolom, orvosok taníthatnák és pszi-

chológusok, amiről szól. Olyan élő melegséggel borul benne körénk a kis világ és a nagy világ, mint a szerelem.” A tíz strófás 13–12–13–12-es a–b–a–b–rímes trocheusi sorokban a testet befolyásoló biokémiai hatások („porok”, azaz drogok) lelki-szellemi mámorát, vizionáltató erejét s egyben a lélek testi kiszolgáltatottságát, amely azonban egyúttal a fölismerések özönét is hozhatja, jeleníti, sorolja, ünnepli s rettegi.

S hogy mennyire végigjárni igyekszik az eszmélés történeti-emberi útját, mutatja, hogy sorra kerül a középkori test–lélek vitája. Pontosabban vitájának s az előbbi alárendeltségének, szolgálatának sajnálata, szomorúsága, a *Testem* című gondos sorosztású s erőteljes végsorú verse kitűnően érzékelteti. Kommentárja joggal véli „kemény és zord versezetűnek”. Ám ugyanakkor nem a középkort, hanem a hindu világot rokonszenvvel idézőnek: „érzek benne valami fokozottabban érzelmit, továbbá valami szocialistát és valami hindut” (316).

Maga is érezte, hogy itt és most eljutott a művészet, a költészet, a gondolkodás nagy ontikus kérdéseire, a lét abszurditásainak érzékeléséhez, a megválaszolhatatlanok bolygatásához. S mint a filozófus is e korban: *a lét és idő, az idő és a lét* minden más kérdést méhében hordozó szétszakíthatatlan, s föloldhatatlan összetartozásának dilemmájáig.

Mennyire óhajtott most (– tán Babitscsal is versenyezve –) Baudelaire, Nietzsche-, George-szintű gondolati *nagy költő*, Wagner-szerű „összművészetű” mester lenni, sőt, mennyire úgy érezte, hogy igazában már közel is van ez óhaj teljesüléséhez, mutatják kommentárjai. Három egymásra következő verséről így szól: „Megint kemény, egyetlen szótagjával sem változtatható, mint annyi más 1930-után” (*Ketrec*). „Egyik kedvenc nagy versem” (*Halálfélelem*). „Egyik legfinomabb, legtapinthatatlanabb dolgokat kitapintó versem, én rendkívül szeretem.”

Az elsőben az élet, a biologikusan felfogott élet befogadásának szűkre zárt-ságát panaszolja: „Óh, túlkicsiny ketrec a test / és mire elég volna, ezt / az egy kicsit is elveszik.” A másodikban a kiszolgáltatottság ősi panasza: nem kérdezték meg, akarunk-e születni, s nem, akarunk-e meghalni, mikor, s hogyan. „Jaj, irtózatos ez, hogy meg kell szünni, és / nem amikor magunk parancsoljuk magunknak! [...] itt biztos igazán, hogy vagyunk bábjai / valami vén beteg akaratnak, aki / élvezi, hogy teremt s élvezi, hogy kivégez.”

A lét abszurditását szorongva kiáltó versek ezek, de mint mondja, „nem pesszimisták”. Ez utóbbihoz, vélekedése szerint, hinnie kellene, márpedig, így szól: „sajnos, ateista vagyok.” Az élet, az ember, a lét kiszolgáltatottsága – bár-mennyire Russell típusú materialistának vallja is majd magát – érzületét ez időben közel hozza a századelő német nyelvű íróinak, költőinek és gondolkodóinak az egzisztencia körül forgó egyedi s egyetemes, eszmei s érzelmi szorongásainak, küszködésének köréhez; bár ő még mindig inkább lázadó, mint tudomásul vevő. Igen jellemző, hogy két versénél is (*Ébredés*, *Majd*) Ernst Jüngerre hivatkozik, mint a megírás után fölfedezett rokonára: „majd-

nem rokon szeretet és nagy érdeklődést keltett bennem Jünger iránt.” (Valószínűleg az *Ébredés* kapcsán Jüngernek a *Der Arbeiter* című 1932-es könyvéről van szó, amelyben egyszerre részvétellel s aggódással szól kora típusáról, akinek csak rész jut az alkotásból; bár a kommentár, a *Majd* című versnél, Jünger híres hadinaplóját is említi.)

4. A kötetben nagy helyet foglal el a *szerелеm, a férfi–nő viszony* új meg új, néha boldog, többször a boldogságot is kétségekkel kapcsoló megszólaltatása. Érthető: a feleségetől való válás-szándék s az „Erzsikehez” való örökös, másokhoz való alkalmi kapcsolat motiválja ezeknek a verseknek egyszerre küszködő és nyomasztó hangnemét. S így azt is, hogy „hivatali”, szerkesztőségi munkáját is egyre nehezebben viseli, s mint a *Jégesőben* címűhöz fűzött kommentárjában mondja, igazságtalanul indulatos volt munkatársaival is. Itt bizonyosan ennek jegyében vissza-visszatér két előző kötetének gyűlölködésig hevült szitkozódó, szociálisan lázadó hangneme, de még ezekben is, még az egyenesen személyekre utalókban is társul ehhez a világnak, a lét értelmetlenségeinek háborgó emlegetése. S ezekben gyakran a verselés, ha nem botlik is, de nem fölényesen biztos, s kakofóniák is kerülnek elő. Például a *Tehetetlenül* című ilyen sorai: „Tudom, mi mi, és hogy a nagy / titok örökre az marad.”

S ha korábbi verseiben a lázadás, most az egyénnek, a helyzetnek, az állapotnak szóló, az egyén magára-maradottságának örök állapotát illető kesernyés fölényű panasz, szitok, majd legyőzésükre törő fölénye vagy inkább dacos-gőgös vállalásának vágya uralkodik el.

Soha! – Számkivetett vagy,
de úr, ne felejtsd el!
Kívüled semmi sincsen:
egyetlenegy vagy
egyetlenegyszer
s oly árva, mint az isten.
(*Egyetlenegy vagy*)

Azt mondja itt kommentárjában, ezúttal – úgy véljük – teljes joggal, hogy ez „Az előzőek ismétlése sokkal keményebben az eddigi vaskongásnál is.” S joggal büszke arra is, hogy „először” látta egy versére írva egy közolvasójától, hogy „zseniális”.

Valóban ebben az élepszakaszában s e könyve itteni részében retorikája nagy súlyú lelki-szellemi-akarati tényközléssé tömörült, szenvedélyes versnyelve: önmagát ítélő, létét láttató tárgyiasult beszéd, melyből erőfeszítés, indulat, kényszertudat sziszegett, sistergett és kiáltotta az evilági és egyedi, a közös és egyetemes létre a *fölháborodást* és a *sérelmet*. S az *elszánást*, hogy mindezek ellenére *nem hajol meg* különféle transzcendens és metafizikai magyarázatok mentvény-kínálata előtt.

Ha igaza van – s bizonytalannal igaza van – Gadamernek, amidőn azt mondja, hogy a hermeneutika beszéde lényegéből következően – ha nem mindig nyelvtanilag is – mindig *kérdés* és reáigienlő vagy tagadó *felelet*, úgy akkor e kötet bevezetőnkben említett, kihallhatóan melodikus vagy érzékelhetően ritmikus zeneiségének, amely a magyar verset egyes kortársainál ekkor is jellemzi, egy másfajta *versbeszédmód*, *versbeszédjelleg hangzata* váltja fel, adja meg. „Vaskongás”, mint épp előbb mondta.

A lét, az élet gyakran meg is jelölt, meg is fogalmazott egyéni, még gyakrabban általánosnak tudott kérdéseire, illetőleg a reájuk adott megszokott, bevett, általánosan elfogadottnak gondolt válaszokra indulatos, keserű vagy dacosan vállalt *tagadó feleleteket* ad. Így a versbeszéd-erőt, a vitázva tagadó versbeszéd-hangzatiságot, nála, az ítékezés jegyében, az a hevesen támadó vagy ellentétüket állító kijelentő, kinyilvánító magatartás adja meg, amely numerózus, provokatív-polémikus, szentenciózus, kemény beszédhangzatú szólásmódot szül, követel meg. *Illyésnél ez a vita elsősorban társadalmi, történeti* s így sokkal inkább *epizáló, meditatív, publicisztikus*. Mennyire az életnek, a létnek ez a kérdés-felelet, elfogadás-elutasítás, állítás-tagadás, hasonulás-önakarás hermeneutikája dominál egyre inkább a kötetben, tán nem a legművészebben, de fölötte töményen mutatja, mégpedig társadalmian is, egyedi létet illetően is a *Ne magamat?* című verse. Minden idealizáló reményt, ígéretet, gesztust elhárít. A kommentárban egyenesen mesterét, Babitsot cáfolja: „Bölcsnek, jóakarónak, de vaknak voltam kénytelen tartani” – mondja róla.

Banda a világ, banditák
az öklök és az agyak;
van, aki bölcs és jót akar,
de mit ér, ha vak?
[...]

Magad vagy, Ember, a hadsereged,
és a harc rémületes;
undorodj s halj meg, tiszta szív,
de míg bírsz, védekezz!

Ez a vita kora társadalmának erkölcsével, álszociabilitásával, ember- és létmagyarázatával az indulat hevében, a nyomás vélt vagy valódi érzetében megírja, mint maga mondja, e „*verssorozatnak*” a „*csúcsversét*”, Az *Egy álmaid*, amelyben, mint megint csak maga tudósít, *Stirnernek Der Einzige und sein Eigentum* című munkájának nem kis része volt, s amelyről így beszél: „megvettem, olvastam, szerettem, sőt, be is kötöttem s könyvtáramban ma is őrzöm.” Aligha szabad persze Schopenhauer, Spencer és Nietzsche állandóan jelen lévő hatását kifejejteni. Közülük az első hozza be, mégpedig mint kikerülhetetlent, az élők létehez szükségszerűen tartozót az egoizmust és öncsalást a filozófiába s az etikába egyaránt. „Az egoizmus, mondja, természete-

ténél fogva határtalan: az ember létét föltétlenül meg akarja tartani; fájdalmaitól, amelyekhez minden hiány és nélkülözés hozzátartozik, föltétlenül szabadulni akar, s a jólét lehető legnagyobb mennyiségét kívánja." (*Preischrift über die Grundlage der Moral*, 1841.) Spencer szerint „a tiszta altruizmus az egoizmus megfelelő mennyisége nélkül elképzelhetetlen" (*Daten of Ethics*, 1879). De Feuerbach is közrejátszhatott, amennyiben, szerinte, az egoizmus „monotheista lényegét tekintve (így a kereszténység is), mert csak egyet, csak önmagát tekinti célnak". Ám ha Schopenhaueren és Stirneren kívül, akiket olvasott a költő, ha valakit még igazán figyelembe kell venni, az Nietzsche: ő a nők természetében véli legvilágosabban megmutatkozni az egoizmust: nem a férfinak áldozzák föl magukat, hanem a maguk „féltelen természeti szükségleteiknek, „zügellosen Bedürfnissen" – (Menschliches, Allzumenschliches). Ez utóbbi szükségszerű, mely mint biológiai s vitalista önzés majd *A huszonhatodik év* verseiben is bőven érzékelhető.

S kimondhatjuk, hogy ez a vers nemcsak egy magatartás, hanem a megalkotottság tekintetében is valóban *csúcsvers* polemikus, elutasító, szinte kicsinylően megvető minden társadalmias megoldásjavaslattal szemben éppúgy, mint minden metafizikai vagy transzcendens elképzeléssel szemben is. Öncsalásnak, olcsó szökésnek tekinti, amely hányingeres kiábrándulást hozhat csak:

Ketten vagyunk, én és a világ,
ketreben a rab,
mint neki ő, magamnak én
vagyok a fontosabb.
[...]

Rejtőzz mélyre, magadba! Ott
még rémlik valami elhagyott
nagy és szabad álmom, ahogy
anyánk, a végtelen
tenger, emlékként, könnyeink
s vérünk savában megjelen.

5. S most hasonló mélyen és *gőgös-keserűn vállalt dezillúziós versek* követik egymást. A *Bolondok* címűre kommentárjában („Nagyon szeretem, kemény, rideg és csupa fájdalom") azért is büszke, mert még gúnyos kifejezésében is („ne daignait rien voir: méltóztatik") egyezik *Baudelaire* társadalom- és embercsömörével. S ha eddig a kor bölcséletével, szociabilitásával, etikájával, most *A Párt válaszolban* a politikával, a közélettel is leszámol; egészen meglepő módon mindkét embertelen, (boldog jövő nevében) egyént eltipró diktatúrát előre jelezvén. Mint jegyzetében mondja: „Bálint György nevű kollégám figyelt föl rá, utána sokat beszélgettünk" vele „e problémaköréről". S ha egy pillanatra azt hiszi, megtalálta egyik „kedves versében" „hazáját" („addig terjed hazám határa / ameddig az agyam elér". *Hazám*), tovább kutat és most for-

dul határozottabban a *hindu*, majd a *kínai* bölcelet felé. De jellemző módon *Rigvéda* versét így fejezi be: „Ő tudja, tudja! – Vagy nem tudja Ő se?” S „az utolsó felsorbeli kérdést” „*nagyszerűnek*” mondja kommentárjában.

De az európai gondolkodáshoz is vissza-visszakényszerül nyugtalanságában, ürességérzetében. *Vaihinger* ekkor még nagyon is népszerű (Szerb Antal például különösen kedveli) *Als Ob*-jához is – bár öngúnnyal – föltesz egy próbakérdést (*Bolondság*). S *Nietzsche* is újra megjelenik, jellemző módon a kétélű *Vidám tudománnyal*, a kesernyés, kétélű *Vidám tudomány* című versben.

6. Valójában azonban már ez előtt a vers előtt változás kezd beállni a versek tematikájában, hangnemében, magatartásában, sőt, hol erősebben, hol csak árnyaltan a megalkotásban is.

Természetesen, vissza-visszatérnek az eddigi tartalmi s formai elemek s vonások is, de a dominancia nem ezeké, hanem az *emberi* – s itt-ott a természeti – *kapcsolatoké, mindenekelőtt a szerelemé*. Konkrétan, egyeseket, kivált „*Erzsikét*” illetően is, de általában is.

Menekülés ez? Aligha tagadható, hogy valamelyest az is. De következmény is: a bölceletes gondolatok csupa lehangoló szorongást, kiábrándító kételyt vagy éppen csúfos abszurditást hoztak: „Emberek, ti ítélni mertek? / Tudhatjátok (azt hiszitek?) / mért volt mindaz s mi lehetett, / amit más tett vagy sohasem tett? // Törvényszék? Én is az vagyok! / Nézek magamba, csillagokba, / és ítélek és szánakozva / felmentlek titeket, Vakok.” (*Csillagok közt*).

Szinte váltó versnek mondhatnánk a *Körúti éjszakát*, amelyben egy fagyos téli éjjel a csatornatisztító-javító munkásokról szól, szánakozva-borzongva: „csak gázolnak, térdig-bokáig / a belek sarában, kalapálnak, / Krisztus gyermekei, s kiabálnak, / mint gyermekeik és apáik. [...] // Mit tegyek most, mit mondjak most neked? / A szerelem nagyon kevés / és hogy ne lássam, ami rossz, / te sem lehetnél már ahoz / elég erős és aljas feledés.”

„A feleségem mellettem állt – mondja a kommentár –, de én két másik nőre gondoltam: E-re [*Erzsikére*] és méginkább B. G.-re”. [Bajor Gizire.]

S most egymást követik egyes szerelmekről, a szerelemről, a nők és a férfiak kapcsolatáról, az eroszról, a szexusról szóló versek – időnként a kötet *első felének hangnemével is szakítva*. Rögtön az első, a *Szeretlek* című, amelyről joggal mondja:

„Rengetegszer szavalják”, hiszen csupa dalszerű zengés, magyaros verselésével, remek ismétlő módszerével, szinonimasorozatával, szerelmi gesztuscsookrál. A *Tenger* címűről, amely egy rajnai utazás nyomán keletkezett, ezt mondja: „Tele voltam szerelemmel és vezeklésvággal és a hajókerék nyomán háborgó habokat néztem, az örök ismétlődést, a fogyhatatlan ölelkézést.” Persze, a kétség is közbeszól, de „»Aljas volt« – sírod untalan – / »és szörnyű, hogy hazudni birt!« / Az aljas nem aljas, ha nyílt? / ami van, annak piszka van.” (*Vigasok*)

7. Ennek a verscsoportnak négy darabját emeljük ki. Nem *elsősorban* esztétikai értékeik alapján. Bár, tán vélhetjük, a legjobbak közé is tartoznak. Ha-

nem azért, mert ebben a négy versben jeleníti meg tán legteljesebben, mit vél a szerelmes, a szeretett nő (partner, asszony, feleség) belső világáról, viszonyáról a férfihoz, aki nemcsak őt, sőt, tán nem is őt szereti s kívánja leginkább.

Hogy ismerte, s láthatólag erősen foglalkoztatta is kora pszichológiájának sokat forgatott kérdése: *mi a nőiség, mi a férfiség, a weiblich s a männlich?* Legalább öt-hat itteni versből ki lehet mutatni Otto Weininger, Ludwig Klages, Siegmund Freud, Carl Gustav Jung, Alfred Adler teóriáinak valamely, többnyire azonban egybeolvadt, egybefűzött elemét. A kétrészes *Egy asszony beszél* című talán a legösszetettebb és leghatározottabb. Érthető: ezt mintegy a felesége, „Nagyklára” szájába adja annak vallomása-, védekezése-, föloldozó megértéseként a „hűtlen” férj, a férfi iránt. S ha Weininger gyűlölködő nőiségképe nem hiányzik is egészen („kein Ich und keine Individualität, keine Persönlichkeit und keine Reinheit, kein Charakter und kein Willen”) vagy Adler („mächtig – oben – männlich” – „minderwertig – unten – weiblich”) némileg nőellenes, illetőleg kisebbségtudás vélelme, sőt, Jung *Animus* s *Anima* párjában is némileg kétségtelenül megvan.

Valamit keres, én őt keresem.

Mint a zene,

testtelen, bűvös bujaság

előttem a szelleme:

tud tisztán bűnözni, míg én

tisztán is vétkezem ellene,

[...]

– mert, jaj, ellensége vagyok

és ellenségem ő:

neki minden kell, minden szerelem,

s nekem csak én meg ő.

(I.)

Lelkéből nem jut más nekem,

csak ami gyerek.

A legjobb, amit én adok,

hogy otthona lehetek;

Csak akkor egészen az enyém,

amikor beteg.

[...]

Neki minden kell, s oly nagy a világ

érdekli ezer dolog!

Engem csak úgy érez, ahogy

a szíve dobog.

Ellene: volnék valaki. Így:

csak része vagyok.

(II.)

A vers grammatikája s vele hangneme nem igazán vitázó, hanem a maga részéről véglegesen lezáró, lezáróan, kijelentően összegez. Nem azt mondja, hogy ez az igazság, hanem, hogy ez az ő szubjektív igazsága, szubjektív, mint mindenkié a maga számára.

A vers nyelvénke ereje éppen a vitázó, illetőleg argumentáló-lezáróan kijelentő beszédmódjában van. Minden mondata egy elutasító vitára jellemző mellé- és alárendelő kötőszóval kezdődik, s kihívó kijelentést vezet be, egyet leszámítva: „*bent maga ura, aki rab / volt odakint, / és nem tudok örülni, csak / a magam törvénye szerint.*” Ez az alaptézis, ebből következik az összes többi.

A második szakaszban a tárgyias, az egyenlősítő kölcsönösség számára való lehetetlenségét fejt ki. S kimondja azt, mint a számára egyetlen elfogadhatót, amire mint veszélyre Buber s mások is utalnak. A *Du*, ha kell fokozódjék le, fokozza le magát Es-szé: „*hogy sorsomnak [az állatnál is kevesebb] alkatrésze légy.*”

S mit ad érte? Most még azt mondja, a címet ismételve, s nyomósítva: a *Semmit*. Persze, ez voltaképp csak a többiek világában Semmi. Az övében tulajdonképpen minden.

Saját eszme ez vagy az előbb hivatkozottaktól öröklött idea? Igazában mindegy az eredet: itt a vers, a mondás, a beszéd, az állítás hevében teljesen az övé. Hogy a mondás ereje, jellege hatalmas, két elemen át érzékeltessük: az egyik a mondatok döntő része a nyelv legmindennapibb alapszavaiból tevődik össze, nem utolsósorban grammatikai viszonyyszavakból. S akár feltételes, akár kijelentő vagy óhajtó-felszólító is, rendkívül zárt, rövid, tiszta felépítésű. A második versszak például csupa alapszó, kivált alapige többszörös ismétlése. De rögtön a verskezdet, a fölütés döbbenetet hozó: *az igaz s a rettenetes egyenlősítését, egymástársító viszonyát. Az élet, az öngyilkosság s a szeretet fogalmainak meghökkenítő, egymást indikáló egybefűzése.* S ha az első négy sor szinte kinyilvánítóan parancsszerű modalitású, a következő hat, a megokolást tartalmazó majdnem provokatív kihívás a *közgondolkodással, az „erkölcsi” közfelfogással szemben.*

A második strófa szinte fordított tükörképe az elsőnek. Itt a megokolás az első, s a belőle következő fölszólítás a második rész. A versbeszédn nyelv tömörsége, kemény, szinte csattogó, parancsszószerű hangzata fölerősödik. De a „kérek” igei állítmány az utolsó előtti sorban már átvezet abba a harmadik strófába, amely az első kettő tartalmát szülő lelkiállapotot vetíti elénk:

Nem vagy enyém, míg magadé vagy:
még nem szeretsz.
Míg cserébe a magadénak
szeretnél, teher is lehetsz.
Alku, ha szent is, alku; nékem
más kell már: Semmiért Egészen!
Két önzés titkos párbaja

minden egyéb;
 én többet kérek: azt, hogy a
 sorsomnak alkatrésze légy.

Itt a legfontosabb s a továbbvivő elem a két utolsó sor: „...hogy a világnak kedvemért ellentéte vagy.”

Milyen a világ s milyen annak ellentéte: erre felel a legősibb, a legegyszerűbb s egyben a leghatásosabb beszédelemmel, az ismétlés egyre fokozó, magatartást tárgyiasító mondat- s életmozzanat sora. Az első négy sort itt egyszerre idő- és állapothatározói kötőszóval-határozószóval való fölütés s a birtokos és vonatkozó személyrag, folytonos, szinte dobolóan nyomatékösítő jelenléte (neked, magadra, sajnálad, életed) hallatlan erővel készíti elő a strófa második felének, amelyből három feltételes, míg négy következtető jellegű időhatározói kötőszóval még nem direkt, hanem csak állapothatározós követelmény sorát.

Hogy aztán a záró strófa tökéletesen megvalósítsa azt, amit Buber a *Du-nak*, a te-nek az Es-szé válásának, dologivá degradálásának vél. S ha már előbb is ott volt az „alkatrész”, a „mint egy tárgy”, most itt „mint az állat” jelenül meg, s ezt tetőzi be a „mint a lámpa”, mely valóban teljessé teszi a *tárggyá degradálást*, amellyel együtt jár, s amelyből következik a személyes, egyedi elemi életmozzanatokról való lemondás követelménye.

Ámde: mindezt követi egy hallatlan erejű, öntudatú s vállalású zárómondat:

és én majd elvégzem magamban,
 hogy zsarnokságom megbocsásd.

Az a kérdés, mit kell értenünk, mit érthetünk azon az *én-en*, aki el tudja végezni a zsarnokság megbocsátását. A kortárs filozófusoknál Jaspers és Heidegger *én-fogalma* kínálkozik legközelebb lévőnek. Az előbbi, többek közt, így ír a *Von der Wahrheit* című 1947-es munkájában: „Ich, als Vernunft ist das in der Egsistenz gegründete Ganzwerdenwollen des Menschenseins schlechthin.” (Az én mint értelme az emberlétnek az egzisztenciában alapozott egészlévés akarata teljességgel.) Heidegger pedig azt mondja, hogy a tulajdonképpen, a valódi és végső megértése az én, a létező létének, úgy mint aggodalomnak (*Sorge*) a megértése történik. (*Sein und Zeit*, 1963, 321.) Ez az akarat és ez az aggodalom a versben, a költőben, már az első szakaszban is megvan, de igazában a harmadikban teljesedik ki.

Ha elfogadjuk a költő két kortárs filozófusának *éntudat*, *Ichbewusstsein* értelmezését, akkor azt mondhatjuk, az emberlét egészé válás akarata, s annak elvételése aggodalmának tudata jegyében véli elvégezhetni, megszerezhetni a teljes alázat és áldozat kívánsága zsarnokságának megbocsátását, igazolását. Ez fölül áll a szeretett nő akaratán, törvény védte létén, életén, mert valójában csak így több annál.

Akárki, akárkik hatása alatt alakult is ki ez a felfogása, mélyen az ő gondolatvilágából, lelkéből is szólt. Ez a vers nemcsak szemléletének egyik legpregnánsabb kifejezése, hanem – ettől elválaszthatatlanul – versművészetének is egyik csúcspontja. Igazában a legerősebb beszédfajta, fölépítésmódot választotta, azt, amit Lorenz Logik als Spiel-nek mondott, és mint Dialog-Spiel, Wettbewusstseinspiel jelenített meg. Argumentre, évrre oppozíció, oppozícióra Gegenargument, ellenérv következik, s a győzelem azé, akinek argumentumára már nincs oppozíció.

S Szabó Lőrinc ezt az érv–ellenérv-játékot azzal még föl is erősítette, hogy maga mondja a drasztikusan kemény opponenciáját is, hogy még erőteljesebben s még keményebben argumentáljon úgy, hogy végül az argumentáció lényege maradjon fölül. Ez a nyelvi logikája a vers felépítésének. A lelki, a lélektani viszont az, amit már Bubernál említettünk. A „Zwiesgespräch”-ből, a párbeszédből „*verschwiegene Zwiesprache*”, elhallgatott párbeszéd lesz, amelyben csak az egyik felet halljuk, ahol az „*Ich-Du-Verhältniss*”-ből, a dialogikus princípiumból csak egyik fél marad, a másikat amennyiben egyáltalán halljuk, csak rajta keresztül halljuk. Ez utóbbi Bubernál Istentől való elszakadottság evilági, ahumánus, dehumanizált emberközi mása.

Ahumánus? A vers azzal a biztosíték adásával, azzal a képességkijelentésével felel a költő a másik fél lehető, ám általa fölvetett ellenérvekre:

és én majd elvégzem magamban,
 hogy zsarnokságom megbocsádsd.

Mi adja ehhez a képességhez, ehhez az ígéretteljesítéshez a versben a nyelvi biztosítékot? Hivatkozhatnánk arra a Weininger és társai által hirdetett, s a részben a költőnk által is elfogadott vagy legalábbis visszhangzott férfi–nő-felfogásra a logikát, a rációt, a célelvű komplex gondolkodást illetően, amelyről korábban már szóltunk. Csakhogy ez gondolatian itt nincs jelen, nincs benne a versben. Illetőleg átváltozva úgy van jelen, miszerint egyik ember, s itt a nő csak úgy válthatja meg és ki őt, a férfit, ha „a világnak ellentéte”, a többiekkel szemben az „állatiságot”, sőt, a teljes tárgyiságot, dolgiságot is vállalja.

Kommentárjában azt mondja a költő, előbb úgy vélte: ez a szerelem, ez a férfi–nő viszony-felfogás és annak kifejtése feleségének, „Nagyklárának” szólt; később: „hogy Erzsikének is szólt valamennyire.” Bár nincs jogunk hozzá, mégis megkockáztatjuk, hogy nemcsak „Erzsikének is”, hanem minden szerelmi partnerének is szólt. Kommentárja zárásának azt a vágyát, miszerint ellensúlyként a „Mindenért egészen” vagy a „Mindenért mindent” is megírja, alighanem csak kegyes ön- és közönségnyugtatósnak kell vennünk.

8. A kötet ez után a vers után is nyújt néhány, az egész költészetét tekintve is kiemelkedő verset. Szinte mindenik az egyes emberi lét kérdéseiről szól,

illetőleg az egyes létnek a társas létben, a társadalomban, a történelemben való helyéről, lehetőségéről, értelméről. Ilyen a *Gyermekünk, a halál*, *A semmittevő halál*, *az Egy egér halálára*, a *Kortársak*. A többiek jórészt visszautalnak az előző kötetekre, egyik a természetre, a természeti lét szépségére, megnyugtató voltára, mások társadalmias visszásságot, emberi önzést panasznak. Maga egyesekben előre utal, kivált a feminin átlagközönség által kedvelt, valójában enyhén érzelmes (s közepes) Lóci-versekre.

A *Gyermekünk, a halál*ban, melyben maga Rilke-rokonságot vél látni, s amelyet bensőségesnek s általa szeretettnek mond, valójában azt a (mondhatnánk): frivol és abszurd közhelyet veszi versbe, hogy születésünktől „békétlen lázadás az élet” az ellen a halál ellen, amely

készül bennünk a tulvilág,
s mint anyának a magzatát,
ellenségünket, a halált,
gyermekünket, meg kell szeretni.

Többet ér (bár nem sokkal) *A semmittevő halál* című. Ha az előbbiben a halál ellen való lázadás értelmetlenségét, ebben a halál elvehetetlen nyugalmat adó voltát magasztalja, meglehetősen mesterkéltnél, kifacsarított szójátékkal és képiséggel. („Mint békának a mocsár, / mint madárnak a fészke / jó lesz nekem a halál / s a halál semmittevése”). Így hívja a nagy nyugalomostót:

jőjj el, fáradt vándorok
büntetlen gyönyörűsége,
semmittevő nagy halál,
halál nagy semmittevése!

Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy ez enyhén közhelyes verseiben az előbb bemutatott argumentatív, polemikus, gondolatra súlyzó mondatszövése, versbeszéde helyét itt részben, mint maga is említi, hagyományos s népi formák veszik át. „Sajnálom”, mondja; igazában azonban csak ritkán él velük a *Tücsökzenéig*, illetőleg a Lóci-versekig ezután is. *A Hajnali rigók* ugyan félig-meddig ilyen; talán ezért is, mint mondja, „olyan népszerű volt, akár a Lóci-versek”, s így kezdi kommentárjában dicséretét: „Végre egy jókedvű vers!”

Az *Egy egér halálára* első s külső pillantásra túlbeszéltnek látszhat. Valójában java és jellegzetes epiko-lírikus, líriko-epikus darabjai közül való. Egy újságíró társa évekkorábban asztala egyik belső polcára egérfogót helyezett. Évekig nem vette észre. S hogy ártrendezte asztalát, látta, hogy tán az rögtön működött, s befogott egy szerencsétlen kis éhes egeret, amelynek immár csak hófehér csontváza maradt a drótháló alatt.

Az élet esetlegességének, véletlennek kitett voltát, az élők egymás elleni harcát, a lét megmaradásáért való harcát, a fönmaradás fájdalmas árát, kivált

pedig a halál küzdelmének minden lény által elszenvedett rettenetét tudja megrendítően s minden létező, mert minden halálraítelt iránt megjeleníteni.

– Jaj, – sírtam föl e halott lélekért –
mily kínok verték, milyen rémület
ezt a félénk, ideges életet,
mikor megtudta, hogy már nincs menekvés!
[...]

– E kis állat, ez az eltűnt halott
egy élet volt, akkora, mint az ujjam,
s többet szenvedett, mint amennyit én
valaha fogok! – mondtam könnyedén
[...]

Lelke az örök ég vándora lett,
legyen itt lenn napfény a temetője.

A záróvers (*Kortársak*) valamiképp kiüt, pontosabban szólva visszaüt előző kötetére. De sokat magába olvaszt e kötetének mind filozofikus tematikájából is, mind versbeszédének meditáló, argumentáló, polemikus, sztoikust szatirikussal, elégikust agresszívvel társító, váltó beszédhangnemével. S így, ha némileg túlzás is, midőn azt mondja (amit egyébként jó néhány más versére is mondott): „Valószínűleg egyik legjelentősebb versem”, azt teljes joggal mondhatná, hogy eddigi pályája egyik igen jellemző, mert összefogó, összegző verse.

9. Azt, mindenesetre, valószínűleg méltán véljük, hogy ez egyik legjobb kötete. Hangneme, kérdésköre, szemlélete, kutató magatartása, szellemi-lelki irányultsága úgy volt saját fejleményű és műveltségi irányzatosságú, hogy mindenben közel esett a félmúlt s amaz idő és kor jelentős gondolkodóinak az egyedi létet s a társadalomba helyezettséget illető általános kérdéseinek pszichologikus, pszichoszociális és individualisztikus problémáihoz is.

Egyiket nem választotta el a másiktól, nem helyezte az egyiket a másik fölé. Nem úgy, mint tették egyfelől a népies és szocialisztikus beütésű, ingathatatlán hitű, ideológiájú s önbizalmú társai. Másfelől azok, akik az egyedi-termezeti lét individualisztikusan megélt világát, lelki-szellemi-etikai egyedi önmegvalósításának problémakörét állították középpontba. Így alakult ki immár a szocialisztikus expresszionizmustól eltérő versbeszédmódja, mint ahogy eltért az a mindent a lélek ezoterikus belső világa muzikalitásának exkluzív artisztikumába vont versbeszédmódjától is. Annak argumentáló polemikus, valódi s látszat, élő s belső dialogikus gondolattal érzelmet, érzelemmel gondolatot átítató fogalmiságot indulatissággal, indulatisságot fogalmisággal ötvöző ellensúlyozó, s ezáltal tanszerúségtől megóvott előadásmódja, hangneme.

Maga legszívesebben a kor és félmúlt külföldi nagyjai közül elsősorban *Georgéhez* való rokonságát hangoztatta. Nem egészen ok nélkül, de nem is sok okkal. George ünnepies, szimbolisztikus, előkelően választékos, Hölderlinre visszautaló nyelve, szigorú zártsága, bőbeszédűségtől való tartózkodása, visszafogott melankóliája, nyers személyességtől óvott érzelmisége, ünnepi természetpantheizmusa kevésbé sajátja. Majd a *Tücsökzene* bizonyos visszafogott, rejtett személyességű darabjaiban mutatkozik inkább közöttük rokonság. A prózaíró Nietzsche költőiségét is említi s nem joggal, bár ez a jelképiség és gondolatiság nála ritkán van jelen. Rilkére viszonylag kevésszer utal. A franciák közül Baudelaire részint versművészete, részint az emberi természet köznapi elemeit, érzelmeit, indulatait művészete részévé avatása révén, joggal. Az angolok közül Browning s Tennyson kerül kommentárjaiban legtöbbször szóba, s kivált az első alighanem több okkal, mint George.

Hazai elődei közül, bármennyire szakítani akart és vélt is Babitscsal, versbeszéde, versmondata hozzá áll itt viszonylag közel, bár a vitalisztikus-naturális szemléletet, az erotizmust, egoizmust kihívóan vállaló hangos polemikus magatartást ott nem, de a lét gondjaival küzdő, elvont, sokszoros összetettségű mondatokból álló intellektuális versbeszédet bőven találhatott. S ha előző köteteiben a fiatal Kassák (illetve az expresszionizmus) indulatossága, haragja, győzelemvágya jól érzékelhetően van jelen, itt sem tűnt el napi nyűgöt panaszoló, szidalmazó, a kiszolgáltakat gyűlölő, kiszolgáltatáson háborgó verseiben.

Következő kötete, a *Különbéke* – talán nem tévedünk nagyon – mind magatartásában, mind versművészetében inkább esés, vagy ha nem esés is, nem is emelkedés ehhez képest. Túlságosan is sok benne a napi epizáltság, a familiarizált köznapiság, a jovializált bölcselkedés, sőt, a bursikóz humor is. S hozzá egyre jobban előtérbe került a keletiség, a hindu-kínai bölcselkedés némileg mesterkélt alkalmazása. A beszéd feszessége is lazult, s a néha bursikóz Lóci-versek popularitása aligha adnak sokkal többet a Kaffka-féle *Petike* intimitásánál.

Majd a *Tücsökzenében* találja meg a maga nem külön, de valódi békéjét igazi művészzel. Egyáltalán, egyrészt sok a tárcaszerű, a karcolat jellegű esemény-, indulat-émlékforgács versbevétele, (s ne féljünk a szótól) a nemegyszer lapos kedélyesség, kamaszos, sőt, populáris familiaritás. Végül is, hogy miként játszott Lóci baglyot vagy miképp, hogyan aludt el ő egy kazal tövében, s mivel ébresztette föl ott egy turkáló disznó, majd erre miként „csókolózott nagyon jól” egy közeli kis fasorban, igazán kevésbé érdekli az olvasót, akár versbe szedve, akár kommentárban adatik is elő. Az, ami az egyes konkrét tényeken túlmutat, ami a költészetet költészetté teszi, az akár kitűnően versbe szedett nyelv ellenére sem, vagy alig vers, költészet ezekben az esetekben.

Mindez, persze, nem jelenti azt, hogy e következő kötetében ne volnának bőven jó versek is. Csak úgy tetszik, hangneme s vele versbeszédmódja ama vonásai, amelyek itt megmutatkoznak, mindenekelőtt (a közfelfogással, a maga iskolából hozott s a kortárs kiemelkedők szemléletével is) keményen, személyes hévvel vitázó biologikus-materialisztikus, individuális-szubjektív alapról érvelő-polemizáló, argumentatív versbeszéd egyre inkább a majd örömmel, majd szemlélődő a regisztrálással tudomásul vevő, emléket-élményt epizáltsággal megjelenítő beszédmód, magatartás felé hajlik. Amely ugyan még távolról, de utolsó – s számunkra szubjektíve – másik nagy kötetét, a „népiesek” és az „urbánusok” stílusát egyaránt föl- és kihasználó *Tücsökzenét* előlegezi, amelyet a Babits-hívő s a Kosztolányi-rajongó Illyés biztatása segített, szorgalmazott ciklussá, lírai életrajzi novella- vagy inkább emlékező önarckép-kötetté nőni.

Azt mindenesetre valószínűleg joggal véljük, hogy ez egyik legjobb kötete. Hangneme, kérdésköre, szemlélete, kereső magatartása, szellemi-lelki árnyaltsága úgy volt saját fejleményű és jellegű, hogy mindebben közel esett a félmúlt s a jelen jelentős gondolkodóinak az egyedi és társadalmi helyzettséget illető kérdéseinek pszichologikus, pszichoszociális problémáihoz is. Az egyiket nem választotta el a másiktól, nem helyezte egyiket a másik fölé. Nem úgy, mint egyrészt a népies és szocialisztikus, megingathatatlan hitű és önbizalmú társai realiztikus deskripcióival, ideologikus harsány expresszionisztikus szólamokkal. De nem is úgy, mint azok, akik a lét egyedien megélt szellemi-lelki világát, önmegvalósítását állították középpontba. Így alakult ki a szociális indulatokból is sokat megtartó, ám azokat az egyedi és az egyetemes lét szorongató kérdéseinek körébe helyező, azon át szemlélő argumentáló és polemizáló, állító és tagadó, gondolatot és indulatot egybefogó, epikust a lírikusnak alávető, biztos nyelvi erővel retorizált versbeszéde.